

УДК [394:631.1.017.3:331.103.246](477.8-13)

ЗВИЧАЇ ТРУДОВОЇ СУСІДСЬКОЇ ВЗАЄМОДОПОМОГИ В ГРОМАДСЬКО-ВИРОБНИЧОМУ ПОБУТІ УКРАЇНЦІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Роман ТАРНАВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології

У студії йдеться про висвітлення в науковій літературі XIX – початку XXI ст. такого явища традиційної культури українців, як трудова сусідська взаємодопомога, яка була неодмінною складовою їхнього громадсько-виробничого побуту.

Ключові слова: взаємодопомога, толока, супруга, громадсько-виробничий побут, сільська громада, українці, історіографія.

Інформація, пов'язана з трудовою взаємодопомогою у громадському побуті українців, інших слов'ян присутня в багатьох етнографічних і етнологічних працях. Наукове зацікавлення цією тематикою розпочалося у першій половині XIX ст. – в період романтизму, коли під впливом ідей німецького філософа Йогана Гердера європейські учені почали досліджувати традиційну культуру своїх власних етносів.

Автори етнографічних розвідок першої третини XIX ст. згадували про “толоку”¹, насамперед, у контексті участі селян у жнивварських роботах для землевласників. Перший такий опис “толоки” на українських етнічних землях залишив польський поміщик Ігнацій Любич-Червінський¹. Його праця має як історіографічний характер, так і характер історичного джерела. На думку українського народознавця Романа Кирчева, більшість етнографічного матеріалу для своєї книги І. Любич-Червінський почерпнув зі села Довпотів (нині Калуського р-ну Івано-Франківської обл.)². Проте на сьогодні серед учених немає однієї думки, до якого історико-етнографічного району України його віднести – Бойківщини чи Підгір'я³.

Узагальнено про “толоки” як виконання робіт для великих землевласників на українських етнічних теренах, які на той час належали до Королівства Галичини та Лодомерії імперії Габсбургів, тобто на значній частині Південно-Західного історико-етнографічного регіону України, згадував польський етнограф і фольклорист Лукаш Голембйовський⁴. Інформацію про “толоку”, наведену І. Любич-Червінським і Л. Голембйовським, згодом часто використовував провідний польський народознавець XIX ст. Оскар Кольберг в описах жнивварської обрядовості населення різних структурних одиниць історико-етнографічного районування України⁵. Подібні відомості про “толоку” як

відробіткову ренту, але з негативним відтінком, з теренів Західного Поділля виявляємо у праці українського народознавця Якова Головацького: “Женуть пани своїх підданих на лани, віддалені на кілька миль, де біднота мусить цілий тиждень працювати... Вигадують і інші роботи, т[ак] зв[ані] толоки, тобто в суботу кличуть (точніше виганяють) економи ціле село на лани, де люди цілий день мусять працювати. Аж увечері кожний старий чи малий дістане чарку горілки, яку може випити або взяти додому”⁶.

Проаналізувавши додаткові селянські повинності у XVIII ст. на Волині, Східному Поділлі, правобережжі Середнього Подніпров’я та на Середньому Поліссі український історик і народознавець Володимир Антонович зазначив, що вони відомі під багатьма термінами й різняться певними особливостями: “зажинки”, “обжинки”, “заоски”, “обкоски”, “заорки”, “оборки” (загальні надбавки до звичних польових робіт, які додавали на початку або наприкінці кожної з них), “шарварки” (ремонт доріг, мостів, господарських будівель), “толоки” (робота за частування, яке давав землевласник)⁷.

Дані, дотичні до “толоки” як відробіткової ренти, можна почерпнути з більшості досліджень, присвячених фільварковому господарству⁸. Натомість відомості про супругу в цьому значенні доволі скупі.

Значна кількість праць, де згадується “толока” як взаємодопомога, зі спробою зробити певні теоретичні висновки щодо цього звичаю, сягає витоків у першу половину XIX ст. (дослідження російських мовознавців і етнографів Якова Грота⁹, Івана Снегірьова¹⁰, Івана Сахарова¹¹).

Одну з перших наукових характеристик “толоки” як звичаю трудової взаємодопомоги, а також супруги в цьому ж значенні (також під назвою “толока”) в українській історіографії навів етнограф, історик права та громадський діяч Василь Тарновський-старший¹²: “Зазвичай, багатий козак, бажаючи виконати якусь велику роботу, скликає своїх співбратів, яким він давав у борг, і вони з’являються на “толоку” (тобто працювати разом, громадою) косити, возити сіно, збіжжя, навіть жати. Жінки “мажуть, полють толокою” лише за частування та подяку”¹³.

Фундаментальним є дослідження етнографа та археолога, викладача Московського університету Олександра Терещенка. Він дав ґрунтовну характеристику трудової сусідської взаємодопомоги (“толока”, “помочь”) під час хліборобських та інших сільськогосподарських робіт у громадському побуті росіян й українців¹⁴.

У другій половині XIX ст. звичаї трудової взаємодопомоги у громадському побуті українських селян були описані у працях таких видатних українських народознавців, як Павло Чубинський¹⁵ і Микола Сумцов¹⁶.

Саме за традицією, яку започаткували народознавці XIX ст., характеристика громадських звичаїв трудової взаємодопомоги сусідського типу ввійшла майже до всіх наступних узагальнених праць з народної культури слов’янських етносів. У міжвоєнний період у своїх дослідженнях про “толоку” та супругу на різних

українських етнічних землях писали польські етнологи Адам Фішер¹⁷ і Казимир Мошинський¹⁸, російський народознавець Дмитро Зеленін¹⁹. З праць цього періоду окремі відомості про сусідську взаємодопомогу містять дослідження українських народознавців Костя Копержинського²⁰ та Людмили Шевченко²¹, які намагалися знайти генетичні витоки явищ, пов'язаних відповідно зі жнивварськими та будівельними обрядами. Про сусідську взаємодопомогу в контексті народного будівництва населення Рівнинного Закарпаття згадував і російський народознавець Петро Богатирьов²². Російська дослідниця Наталія Тихоницька присвятила велику статтю взаємодопомозі під час сільськогосподарських робіт у громадському побуті росіян та українців²³. Найбільшим науковим здобутком міжвоєнного періоду, пов'язаним із вивченням звичаїв трудової взаємодопомоги сусідського типу, вважаємо дослідження про супрягу першого завідувача кафедри етнології (етнографії та етнології) Львівського університету, польського етнолога та мовознавця Станіслава Цішевського²⁴. Проаналізувавши статтю давньоруського законника “Руська Правда”, присвячену такій категорії населення як “закупи”, на основі лінгвістичних даних учений припускав існування супряги саме як відробіткової ренти вже в XI ст. Праця С. Цішевського цінна й тим, що містить об'ємний порівняльний матеріал про супрягу як звичай трудової взаємодопомоги серед різних слов'янських етносів, у тому числі й українців.

У післявоєнний час світ побачила ґрунтовна стаття польського народознавця Генрика Святковського про взаємодопомогу під час будівництва на теренах Польщі²⁵. Саме в цій праці чи не вперше у слов'янській етнології в єдине ціле було зведено різні аспекти народного будівництва, які доцільно інтегровано розглядати під час дослідження звичаю толоки, а саме: зведення та підготовка будівельного матеріалу, копання фундаменту, покриття даху, ліплення печі, копання криниці, будівельна обрядовість (будівельне деревце, пов'язані з будівництвом пісні) тощо. Зазначимо, що Г. Святковський не ставив за мету з'ясувати генезу цих етнографічних фактів, а обмежився, здебільшого, їхньою констатацією.

У 1950-х роках опубліковано четвертий том праці народознавця Степана Килимника, уродженця Поділля, який з 1945 р. перебував в еміграції. У цьому дослідженні вміщено опис звичаїв трудової сусідської взаємодопомоги під час жнив – “толоки”²⁶.

Починаючи з другої половини ХХ ст. в українській історіографії з'явилося чимало праць з різних ділянок народної культури українців, у тому числі, з громадського побуту. Варто згадати колективне двотомне дослідження “Українці”, підготоване до друку в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) в 1959 р. На жаль, воно так і не побачило світ, проте дослідники мають змогу використовувати макети цього ґрунтового на той час проекту. Автором п'ятнадцятого розділу “Українців” (“Громадський побут”) була Олександра Кувеньова – тогочасний провідний спеціаліст з питань, пов'язаних із українською сільською громадою. Саме її

розвідка стала одним з перших досліджень громадського побуту українців у новітній українській етнологічній історіографії. Серед багатьох питань О. Кувеньова розглянула такі, як “Звичаєве право” та “Форми трудової взаємодопомоги. Супряга. Толока”²⁷.

У пункті “Звичаєве право” вчена охарактеризувала договори особистого найму для виконання сільськогосподарських робіт (“скопщину”, “зажон” і “замолот”)²⁸. У наступному пункті – “Форми трудової взаємодопомоги. Супряга. Толока” основну увагу дослідниця приділила саме толоці та супрязі. О. Кувеньова писала, що український звичай “толока” (аналогічний російським “помочам”) відомий усім слов’янським народам і бере свій початок з далекого минулого. Серед робіт, які виконувалися толокою, дослідниця назвала збір урожаю зернових, косовицю, вивезення гною на поля, перевезення деревини, будівництво житла та господарських споруд, прядіння льону та конопель. Вона також зазначала, що громада часто скликала толоку для допомоги тим господарствам, які через різні обставини потрапили у скрутне матеріальне становище, а також для загальногромадських потреб (під час будівництва церков, шкіл)²⁹.

Характеризуючи супрягу, О. Кувеньова вказувала й те, що селяни об’єднували не лише тяглову худобу, а й необхідну робочу силу людей (плугатар, погоничі) та сільськогосподарські знаряддя. У випадках, якщо в одного “супрягача”, при рівних частках у супрязі, площа поля була більшою, ніж у решти, цей господар допомагав іншим “супрягачам” під час виконання різних трудомістких робіт³⁰.

Важливо, що до явищ громадського побуту українців О. Кувеньова зарахувала й обжинки³¹, які у більшості етнографічних і етнологічних праць характеризуються у розділах, присвячених не громадському побуту, а календарній обрядовості.

Матеріал, зібраний для написання розділу до колективної студії “Українці”, О. Кувеньова згодом використала під час роботи над своїм історико-етнографічним нарисом про громадський побут українських селян³². Він став першою у другій половині ХХ ст. монографією, присвяченою виключно цій темі. У праці інформація про трудову взаємодопомогу стисло подана в пункті “Сільська громада як орган самоуправління. Звичаєве право. Трудова взаємодопомога”³³.

Порівняльний матеріал про звичай трудової взаємодопомоги у громадському побуті різних етносів, зокрема й українців, можна почерпнути з ґрунтовного серійного видання “Народи світу”, до написання якого у 1956–1966 роках були залучені провідні радянські та зарубіжні народознавці³⁴.

У 1980-х роках окрему статтю про звичай трудової взаємодопомоги на Покутті опублікував дослідник матеріальної та духовної культури цього історико-етнографічного району України Михайло Паньків³⁵ [45]. У цей час з’явилася книга художніх оповідей і новел, присвячених культурі та побуту українського селянства, авторства народознавця Василя Скуратівського. Один з розділів цієї науково-популярної книги, під назвою “Без толоки – як без руки”, присвячений звичаю трудової сусідської взаємодопомоги “толока”³⁶.

Проте, в порівнянні з іншими ділянками народної культури українців, трудова взаємодопомога сусідського типу як складова громадського побуту залишалася малодослідженою. У колективних монографіях, присвячених окремим структурним одиницям історико-етнографічного районування України, вона згадується побіжно³⁷. Виняток становить лише історико-етнографічне дослідження про Полісся³⁸.

На початку 1990-х років докладну характеристику супряги як звичаю селянської трудової взаємодопомоги під час обробітку ґрунту подав експерт з традиційної агротехніки українців Степан Павлюк. Учений наводить причини укладання супряжних угод серед українських селян; за особливостю здійснення робіт класифікує супрягу на однофункціональну (виконання однієї технічної процедури) та багатофункціональну (виконання усього спектру хліборобських робіт)³⁹.

Зріст зацікавлення толокою та супрягою як звичаєм сусідської взаємодопомоги припав на кінець ХХ – початок ХХІ ст. У цей період з'явилися розділи у підручниках і посібниках, статті в народознавчих довідниках і збірниках наукових праць, присвячені громадським звичаєм, авторства української дослідниці Ганни Горинь. З них можна почерпнути й дані про толоку та супрягу⁴⁰. Заслугує на увагу також інформація про звичаї трудової взаємодопомоги у монографії Г. Горинь про громадський побут українців⁴¹. Учена цікавилася, насамперед, громадськими традиціями населення Українських Карпат, тому наведені нею відомості про громадський побут стосуються здебільшого цих теренів.

Про звичаї взаємодопомоги Г. Горинь писала, що вони зародилися ще в часи родового ладу, коли існував обов'язок допомагати членам свого роду. З часом він перетворився на добровільну участь у “союзах взаємодопомоги сусідніх сімей, однолітків”. Оскільки така добровільність мала свої попередні звичаєві основи, члени сусідської громади сприймали взаємодопомогу як обов'язок⁴².

До звичаїв взаємодопомоги в громадському побуті українців Карпат Г. Горинь зараховувала, зокрема, супрягу та толоку. Якщо першій у своїй монографії учена присвятила лише абзац, то другу проаналізувала докладно, зазначивши, що в Українських Карпатах толоки скликали найчастіше під час перевезення будівельного матеріалу, косовиці, копання картоплі, чищення кукурудзи та капусти, обробки льону та вовни⁴³.

Г. Горинь класифікувала толоки за способом подяки толочанам на безвідробіткові, відробіткові та оплачувані, за часом проведення – на літні та осінні, за видом робіт – на чоловічі (під час будівництва, вивезення гною, косовиці), жіночі (під час гребовиці сіна, тертя льону, скування вовни, дертя пір'я), молодіжні (під час чищення капусти та кукурудзи), а також мішані. У звичаї толоки вона виділяла чотири елементи: господарський, побутовий, святковий і фольклорний⁴⁴. Комплексно проаналізувавши взаємодопомогу в господарській діяльності українських селян, Г. Горинь дійшла висновку, що це

“складна за структурою традиція, яка базувалася не тільки на звичайній трудовій чи матеріальній допомозі, а й включала морально-етичну сторону стосунків”⁴⁵.

Наприкінці ХХ ст. була опублікована стаття дослідниці трудових традицій українців Наталії Дуди, присвячена толоці як звичаю взаємодопомоги в Українських Карпатах⁴⁶.

Дослідження сучасного експерта з громадського побуту українців Володимира Сироткіна ґрунтуються, здебільшого, на матеріалах з теренів Поділля та Волині⁴⁷. Науковий доробок ученого є чи не найповнішим дослідженням тематики, пов’язаної з трудовою взаємодопомогою в українській сільській громаді. До неї він зараховує п’ять звичаїв: пов’язані з орендою землі чи наймом робітників “скіпщину” (“десятину”, “спольщину”), “зажон” (“зажин”) і “замолот” (“молочу”), та засновані на колективній праці односельців “толоку” й “супрягу”⁴⁸. Толоки В. Сироткін поділяє на “народні” (форма об’єднання селян під час господарських робіт) та “поміщицькі” (різновид відробіткової ренти), які у XIV/XV–XIX ст. побутували на українських теренах одночасно. Також учений зазначає, що у селянському побуті існували самостійні назви окремих толочних робіт та їхніх етапів: “косовиця”, “гребовиця”, “возовиця”, “обжинки”, “клака”, “попряжи”, “оденки”, “закладини” тощо. В. Сироткін класифікує толоки на чоловічі, жіночі та молодіжні⁴⁹.

На початку ХХІ ст. у Польщі з’явилося дослідження Анни Дрождж, присвячене усім різновидам взаємодопомоги серед поляків як у господарській, так і у родинній (хрестини, весілля, похорони) сферах. Учена докладно проаналізувала відомості з багатьох польських етнічних земель, зробивши картографування тих чи інших явищ. На аспектах, пов’язаних з генезою досліджуваних явищ, учена не зупинилася⁵⁰.

В українській історіографії на початку ХХІ ст. одним з провідних дослідників громадського побуту українців є Марина Гримич. У своїй монографії вчена стисло охарактеризувала трудові звичаї взаємодопомоги сусідського типу, до яких віднесла “супрягу”, об’єднання пасічників у “спайки” та “братчини”, випас селянами худоби “на ряд”, скотарський звичай “зганяти салаш”, “толоку”. Дослідниця також звернула увагу на те, що термін “толока” поширений на всій українській етнічній території, хоча й з різним значенням: “колективне виконання робіт” або “поле під паром”⁵¹.

У 2010 р. опубліковано статтю дослідника українського народного будівництва Ярослава Тараса про взаємодопомогу під час будівництва в українських селах Молдови. В ній, на основі значної кількості польових джерел, автор відтворив процес виготовлення “лампача” (цегли-сирівки) та будівництва з нього⁵². Матеріали про “толоку” під час будівництва містять і статті відомого дослідника українського традиційного будівництва Романа Радовича⁵³.

Проаналізувавши історіографію, присвячену звичаям толоки та супряги, попри значну кількість праць змушені констатувати, що тема в повному обсязі не розкрита, оскільки попередні дослідники охопили не всі аспекти цих звичаїв трудової взаємодопомоги сусідського типу.

Для дослідження проблем, поставлених у цій роботі, необхідно залучати наукову літературу з різних ділянок народної культури українців, слов'ян загалом. У цьому контексті цінними є дослідження з будівельної, родинної, календарної обрядовості. Хочемо відзначити статтю сучасного провідного експерта з питань традиційної будівельної обрядовості українців Романа Сілецького, присвячену семантиці будівельного деревця⁵⁴, та його монографію про будівельну обрядовість⁵⁵.

Простеження генетичних витоків звичаю супряги неможливе, якщо не розуміти генезу тваринного запрягу. Ця проблема розглядається у монографії експерта з різних ділянок народної культури українців Михайла Глушка⁵⁶. Відомості про “толоку” в значенні пасовиська чи поля під паром, які також є необхідними для цього дослідження, містять праці Степана Павлука⁵⁷, Михайла Тиводара⁵⁸, Миколи Гладкого⁵⁹. Щоб розуміти контекст, в якому розглядається трудова взаємодопомога, потрібно знати й загальну організацію та норми функціонування традиційної української сільської громади. До найкращих студій, присвячених цим питанням, слід записати праці таких українських учених, як Василь Інкін⁶⁰, Юрій Гошко⁶¹, Г. Горинь⁶², Георгій Кожолянко⁶³, Степан Макарчук⁶⁴, Олександр Турчак⁶⁵ та інші.

Отже, тематика, пов'язана з толокою та супрягою, висвітлена у багатьох наукових розвідках українських і закордонних народознавців. Попри це, вичерпної праці про трудову взаємодопомогу в українській історіографії досі немає. Інформація про неї, поміщена у наукових статтях, колективних дослідженнях, підручниках і посібниках, а також у монографіях, присвячених громадському побуту, є занадто узагальненою, і тому не з'ясовує всіх важливих аспектів таких звичаїв трудової взаємодопомоги сусідського типу, як “толока” та “супряга”. Більшість дослідників толоки та супряги чи то як звичаїв взаємодопомоги, чи як форм відробіткової ренти, цікавив, насамперед, їхній трудовий аспект. Тому пов'язана з ними обрядовість залишилася недостатньо висвітленою у науковій літературі. Попередні дослідники також не ставили собі за мету з'ясувати генетичне коріння толоки та супряги, обмежувалися лише загальними підсумками про давність цих звичаїв.

THE CUSTOMS OF NEIGHBORS' MUTUAL LABOR HELP IN SOCIAL AND WORKING MODE OF UKRAINIAN LIFE: HISTORIOGRAPHY

Roman TARNAVSKY

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ethnology

The article shows how the question of customs of neighbors' mutual labor help in social and working mode of life in Ukraine was presented in scientific literature in XIXth – the beginning of XXth centuries.

Key words: mutual help, joint work, social and working mode of life, rural community, Ukrainian, historiography

* Слово “толока” (в лапках) вживаємо, коли йдеться про явище, позначене саме цим терміном; слово толока без лапок, – коли йдеться про узагальнене поняття “трудова взаємодопомога типу толоки”, що окреслюється іншими словами (наприклад, “піродрахи” (гуртове деря пір’я), “чистілля” (гуртове чищення кукурудзи) тощо).

¹ *Lubicz-Czerwiński I.* Okolice zadniesterska między Stryjem i Łomnicą. Czyli opis ziemi, dawnych kłesk lub odmian tej okolicy / Ignacy Lubicz-Czerwiński. – Lwów : Drukiem Józefa Schnaydera, 1811 – S. 256.

² *Кирчів Р. Ф.* Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Ф. Кирчів. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 16–17.

³ *Кирчів Р. Ф.* Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Ф. Кирчів. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 10–11, 17; *Сілецький Р.* Обрядове будівельне деревце (“вільце”) на Поліссі / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2008. – Вип. 43 / За ред. М. Глушка. – С. 399.

⁴ *Golebiowski L.* Lud Polski. Jego zwyczaje, zabobony / Lukasz Golebiowski. – Lwów : Wydawca Adam Kaczurba, 1884. – S. 121.

⁵ *Kolberg O.* Chełmskie. Obraz etnograficzny / Oskar Kolberg. – Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890. – S. 163; *Kolberg O.* Dzieła wszystkie / Oskar Kolberg. – Warszawa ; Poznań : Ludowa spółdzielnia wydawnicza ; Polskie wydawnictwo muzyczne, 1976 – T. LVI : Rus Czerwona. – Cz. 1. – S. 51–52.

⁶ *Головацький Я.* Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л. / Яків Головацький // Подорожі в Українські Карпати : Зб. / Упоряд. і вст. стаття М. А. Вальо. – Львів : Каменяр, 1993. – С. 41–42.

⁷ *Антонович В.* Предисловіе // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / В. Антонович. – Киев : Типография И. А. Давиденко, 1870. – Ч. 6 : Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799). – Т. II. – С. 41.

⁸ *Балух В.* Фільварки пізньосередньовічної Польщі / Василь Балух. – Чернівці : Золоті літаври, 1999. – С. 196; *Маркіна В. А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII – 60-е годы XVIII в.) / В. А. Маркіна. – К. : Изд-во Киевского университета, 1971. – С. 45–56; *Похилевич Д. Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. / Д. Л. Похилевич. – Львов : Изд-во Львовского университета, 1957. – С. 31, 40; *Похилевич Д. Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века / Д. Л. Похилевич. – Вильнюс : Ин-т истории АН Литовской ССР, 1966. – С. 71, 86.

⁹ *Грот Я. К.* Сравнительные замечания о русских словах // Известия Императорской Академии Наук по отделению русского языка и словесности / Яков Карлович Грот. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1836. – Т. V. – Вып. 2. – С. 350.

¹⁰ *Снегирев И. М.* Русские простонародные праздники и суеверные обряды / И. М. Снегирев. – М. : Университетская типография, 1837. – Вып. 1. – С. 201–203.

¹¹ *Сахаров И. П.* Сказания русского народа / И. П. Сахаров. – Санкт-Петербург : [Б. у. и.], 1849. – Т. II. – Кн. 5–8. – С. 35.

¹² *Тарновский В.* О делимости семейств в Малороссии / В. Тарновский // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К. : Университетская типография, 1853. – Т. II. – С. 11–13; *Тарновский В.* Юридический быт Малороссии / В. Тарновский // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. – М. : Университетская типография, 1842. – Т. II. – С. 30–48.

¹³ *Тарновский В.* Юридический быт Малороссии / В. Тарновский // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. – М. : Университетская типография, 1842. – Т. II. – С. 32.

¹⁴ *Терещенко А.* Быт русского народа / А. Терещенко. – Санкт-Петербург : Типография Военно-учебных заведений, 1848. – Ч. 5 : Простонародные обряды: Первое марта. Встреча весны. Красная горка. Радуница. Запашка. Кукушка. Купало. Ярило. Обжинки. Бабье лето. Браччины. – С. 138.

¹⁵ *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел: материалы и исследования / П. П. Чубинский. – Санкт-Петербург : Типография К. В. Трубникова, 1872. – Т. VI : Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. – С. 74.

¹⁶ *Сумцов Н.* Толока [Культурные переживания] / Николай Сумцов // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – 1890. – Т. VI. – С. 480–481.

¹⁷ *Fischer A.* Rusini. Zarys etnografji Rusi / Adam Fischer. – Lwów ; Warszawa ; Kraków : Wydwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1928. – S. 126–127; *Fischer A.* Zarys etnografji Polski Południowo-Wschodniej / Adam Fischer. – Lwów : Związek Polskich Towarzystw Naukowych we Lwowie, 1939. – S. 30.

¹⁸ *Moszyński K.* Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz z powiatu rzeczycckiego / Kazimierz Moszyński. – Warszawa : Wydwo Kasy im. Mianowskiego, 1928. – S. 231.

¹⁹ *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин / пер. с нем. К. Д. Цивинной ; примеч. Т. А. Бернштам, Т. В. Станюкович и К. В. Чистова ; послесл. К. В. Чистова. – М. : Наука, 1991. – С. 362–363.

²⁰ *Копержинський К.* Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку / Кость Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні / За ред. К. Грушевської. – К. : Державне видавництво України, 1926. – Вип. 1–2. – С. 39.

²¹ *Шевченко Л.* Звичаї зв'язані з закладами будівлі / Людмила Шевченко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні / За ред. К. Грушевської. – К. : Державне видавництво України, 1926. – Вип. 1–2. – С. 89–90.

²² *Bogatyrev P.* Příspěvky k studiu lidových obřadů a pověr při stavbě domu na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi / P. Bogatyrev // Narodopisny vestnik ceskoslovensky. – Praha, 1934–1935. – R. XXVII–XXVIII. – S. 89–91.

²³ *Тихоницкая Н.* Сельскохозяйственная толока у русских / Н. Тихоницкая // Советская этнография. – 1934. – № 4. – С. 76–90.

²⁴ *Ciszewski S.* Południowosłowiańska sprzązka a otarica Prawdy ruskiej / Stanisław Ciszewski // Prace etnologiczne. – Warszawa : Wydwo Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki, 1925. – T. I. – S. 39–61.

²⁵ *Świątkowski H.* Pomoc sąsiedzka przy budowie / Henryk Świątkowski // Prace i materiały etnograficzne. – Łódź ; Lublin : Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1950/1951. – T. VIII–X. – S. 549–560.

²⁶ *Килимник С.* Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні / Степан Килимник. – Вінніпер : Коштом мецената української науки та мистецтва Михайла Козака, 1957. – Т. IV : Літній цикл. – С. 167–169.

²⁷ *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут / О. Ф. Кувеньова // Українці: історико-етнографічна монографія / відп. ред. К. Г. Гуслистий. – К. : Видавництво АН Української РСР, 1959. – Т. I. – С. 475–520.

²⁸ *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут / О. Ф. Кувеньова // Українці: історико-етнографічна монографія / відп. ред. К. Г. Гуслистий. – К. : Видавництво АН Української РСР, 1959. – Т. I. – С. 486.

²⁹ *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут / О. Ф. Кувеньова // Українці: історико-етнографічна монографія / відп. ред. К. Г. Гуслистий. – К. : Видавництво АН Української РСР, 1959. – Т. I. – С. 493–494.

³⁰ *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут / О. Ф. Кувеньова // Українці: історико-етнографічна монографія / відп. ред. К. Г. Гуслистий. – К. : Видавництво АН Української РСР, 1959. – Т. I. – С. 492.

³¹ *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут / О. Ф. Кувеньова // Українці: історико-етнографічна монографія / відп. ред. К. Г. Гуслистий. – К. : Видавництво АН Української РСР, 1959. – Т. I. – С. 510.

³² *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут українського селянства: історико-етнографічний нарис / О. Ф. Кувеньова. – К. : Наукова думка, 1966. – 137 с.

³³ *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут українського селянства: історико-етнографічний нарис / О. Ф. Кувеньова. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 27–30.

³⁴ Белоруссы. Общественная жизнь трудящихся до Великой Октябрьской революции / В. К. Бондарчик, М. Я. Гринблат, А. И. Залесский, В. М. Иванов, Л. А. Молчанова // Народы европейской части СССР. – М. : Наука, 1964. – Т. I / под ред. В. А. Александрова, К. Г. Гуслистого, А. И. Залесского, В. К. Соколовой, К. В. Чистова. – С. 853. – (Народы мира. Этнографические очерки / под общ. ред. С. П. Толстова); Болгары. Семейная и общественная жизнь / Р. Пешева, Л. В. Маркова // Народы зарубежной Европы. – М. : Наука, 1964. – Т. I / под ред. С. А. Токарева, Н. Н. Чебоксарова. – С. 346. – (Народы мира. Этнографические очерки / под общ. ред. С. П. Толстова); Латыши. Семейная и общественная жизнь / Л. Ефремова // Народы европейской части СССР. – М. : Наука, 1964. – Т. II / под ред. В. Н. Белицер, Н. И. Воробьева, Л. Н. Терентьевой, Н. Н. Чебоксарова, Н. В. Шлыгиной. – С. 179. – (Народы мира. Этнографические очерки / Под общ. ред. С. П. Толстова); Литовцы. Семейная и общественная жизнь / А. Вишняускайте // Народы европейской части СССР. – М. : Наука, 1964. – Т. II / под ред. В. Н. Белицер, Н. И. Воробьева, Л. Н. Терентьевой, Н. Н. Чебоксарова, Н. В. Шлыгиной. – С. 80. – (Народы мира. Этнографические очерки / Под общ. ред. С. П. Толстова); Македонцы. Семейная и общественная жизнь / Х. Андоновски-Полянски, М. Божикова и др. // Народы зарубежной Европы. – М. : Наука, 1964. – Т. I / под ред. С. А. Токарева, Н. Н. Чебоксарова. – С. 474–475. – (Народы мира. Этнографические очерки / под общ. ред. С. П. Толстова); Поляки. Общественная и семейная жизнь / Д. Марковская // Народы зарубежной Европы. – М. : Наука, 1964. – Т. I / под ред. С. А. Токарева, Н. Н. Чебоксарова. – С. 134. – (Народы мира. Этнографические очерки / под общ. ред. С. П. Толстова); Русские. Городской и сельский быт до Великой Октябрьской революции / В. К. Соколова // Народы европейской части СССР. – М. : Наука, 1964. – Т. I / под ред. В. А. Александрова, К. Г. Гуслистого, А. И. Залесского, В. К. Соколовой, К. В. Чистова. – С. 408. – (Народы мира. Этнографические очерки / под общ. ред. С. П. Толстова); Словенцы. Общественная и семейная жизнь / М. Кос, В. Новак и др. // Народы зарубежной Европы. – М. : Наука, 1964. – Т. I / под ред. С. А. Токарева, Н. Н. Чебоксарова. – С. 462 (Народы мира. Этнографические очерки / под общ. ред. С. П. Толстова); Украинцы. Общественный быт дореволюционной деревни / А. Ф. Кувенева // Народы европейской части СССР. – М. : Наука, 1964. – Т. I / под ред. В. А. Александрова, К. Г. Гуслистого, А. И. Залесского, В. К. Соколовой, К. В. Чистова. – С. 703–704. – (Народы мира. Этнографические очерки / под общ. ред. С. П. Толстова); Чехи. Семья и общественный быт / Э. Балаш, К. Веттерл и др. // Народы зарубежной Европы. – М. : Наука, 1964. – Т. I / под ред. С. А. Токарева, Н. Н. Чебоксарова. – С. 218. – (Народы мира. Этнографические очерки / под

общ. ред. С. П. Толстова); Югославские мусульмане / М. Филипович и др. // Народы зарубежной Европы. – М. : Наука, 1964. – Т. I / под ред. С. А. Токарева, Н. Н. Чебоксарова. – С. 498. – (Народы мира. Этнографические очерки / под общ. ред. С. П. Толстова).

³⁵ *Паньків М. І.* Деякі форми сусідської взаємодопомоги / Михайло Паньків // Народна творчість та етнографія. – 1987. – № 3. – С. 50–52.

³⁶ *Скуратівський В.* Берегиня. Художні оповіді, новели / Василь Скуратівський. – К. : Радянський письменник, 1987. – С. 102–107.

³⁷ *Глушко М. С.* Особенности сельской общины в Карпатах / М. С. Глушко // Украинские Карпаты. Культура. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 116–117; *Гошко Ю. Г.* Громадський побут / Ю. Г. Гошко, М. П. Тиводар // Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 227; *Кутельмах К. М.* Громада і громадський побут / К. М. Кутельмах // Бойківщина : історико-етнографічне дослідження. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 199–200.

³⁸ *Боцонь Л. А.* Общественный быт сельского населения / Л. А. Боцонь, Л. И. Минько // Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. – Минск : Наука и техника, 1987. – С. 23–29.

³⁹ *Павлюк С. П.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С. П. Павлюк. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 180–182.

⁴⁰ *Горинь Г.* Супруга / Г. Горинь // Мала енциклопедія українського народознавства / за ред. С. Павлюка. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. – С. 580; *Горинь Г.* Толока / Г. Горинь // Мала енциклопедія українського народознавства / за ред. С. Павлюка. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. – С. 597–598; *Горинь Г. Й.* Громада і громадський побут / Г. Й. Горинь // Українське народознавство : навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів : Фенікс, 1994. – С. 257–259; *Горинь Г. Й.* Громадський побут сільського населення / Г. Й. Горинь // Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989). – К. : Наукова думка, 1989. – С. 88–90.

⁴¹ *Горинь Г. Й.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки ХХ ст.) / Г. Й. Горинь. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 121–126.

⁴² *Горинь Г. Й.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки ХХ ст.) / Г. Й. Горинь. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 121.

⁴³ *Горинь Г. Й.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки ХХ ст.) / Г. Й. Горинь. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 122.

⁴⁴ *Горинь Г. Й.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки ХХ ст.) / Г. Й. Горинь. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 124–125.

⁴⁵ *Горинь Г. Й.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки ХХ ст.) / Г. Й. Горинь. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 125.

⁴⁶ *Дуда Н.* Толока у системі трудових традицій українців Карпат кінця XIX – початку ХХ ст. / Наталія Дуда // Народознавчі Зошити. – 1998. – № 1. – С. 77–80.

⁴⁷ *Сироткін В.* Сімейний та громадський побут / Володимир Сироткін // Українська минулина : ілюстрований етнографічний довідник. – Вид. 2-ге. – К. : Либідь, 1994. – С. 159–160; *Сироткін В.* Традиції колективної трудової взаємодопомоги / Володимир Сироткін // Українці : історико-етнографічна монографія : у 2 кн. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – Кн. 1. – С. 371–376; *Сироткін В.* Традиційні форми взаємодопомоги / Володимир Сироткін // Поділля: історико-етнографічне дослідження. – К. : Доля, 1994. – С. 150–154.

⁴⁸ *Сироткін В.* Традиції колективної трудової взаємодопомоги / Володимир Сироткін // Українці : історико-етнографічна монографія : у 2 кн. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – Кн. 1. – С. 371–376.

⁴⁹ *Сироткін В.* Традиції колективної трудової взаємодопомоги / Володимир Сироткін // Українці : історико-етнографічна монографія : у 2 кн. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – Кн. 1. – С. 373–375.

⁵⁰ *Drożdź A.* Pomoc wzajemna. Współdziałanie społeczne i pomoc sąsiedzka / Anna Drożdź / Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. – Wrocław ; Cieszyn : Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Uniwersytet Śląski Filia w Cieszynie, 2002. – 383 s.

⁵¹ *Гримич М. В.* Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / М. В. Гримич. – К. : Арістей, 2006. – С. 377–382.

⁵² *Тарас Я.* Колективна допомога в будівництві українців Молдови / Ярослав Тарас // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 2010. – Т. ССLIX : Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 264–272.

⁵³ *Радович Р.* Традиційне житло українців Південного Поділля другої половини XIX – початку XX ст.: конструктивно-технологічний аспект (за матеріалами з Хмельницької області) / Роман Радович // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2010. – Вип. 45 / За ред. О. Вінниченка. – С. 455–456; *Радович Р.* Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини XIX – початку XX століть / Роман Радович // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1995. – Т. ССXXX : Праці Секції етнографії та фольклористики. – С. 84.

⁵⁴ *Сілецький Р.* Обрядове будівельне деревце (“вільце”) на Поліссі / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2008. – Вип. 43 / За ред. М. Глушка. – С. 382–420.

⁵⁵ *Сілецький Р.* Традиційна будівельна обрядовість українців : монографія / Роман Сілецький. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 428 с.

⁵⁶ *Глушко М. С.* Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема) / Михайло Глушко. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 448 с. ; іл., карти, рез. англ.

⁵⁷ *Павлюк С.* Хліборобство / С. Павлюк // Лемківщина: історико-етнографічне дослідження : у 2 т. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1999. – Т. I : Матеріальна культура. – С. 132–161; *Павлюк С. П.* Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст. (історико-етнографічне дослідження) / С. П. Павлюк. – К. : Наукова думка, 1986. – 172 с.; *Павлюк С. П.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С. П. Павлюк. – К. : Наукова думка, 1991. – 224 с.

⁵⁸ *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: історико-етнологічне дослідження / Михайло Тиводар. – Ужгород : Карпати, 1994. – 560 с.

⁵⁹ *Гладкий М.* Організація та форми випасу худоби / Микола Гладкий // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження / Микола Гладкий. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – Вип. 2 : Овруччина. 1995. – С. 33–44; *Гладкий М. І.* Традиційне скотарство Середнього Полісся другої половини XIX – першої третини XX ст. (Історико-етнологічне дослідження) / Микола Гладкий. – Дрогобич : Вимір, 2007. – 198 с.

⁶⁰ *Інкін В. Ф.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / Василь Інкін / упор. та наук. ред. Миколи Крикуна. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут історичних досліджень, 2004. – I–XX + 1–420 + XXI–СП с. (Серія: Монографії. – № 2).

⁶¹ *Гошко Ю. Г.* Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. / Юрій Гошко. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – 336 с.

⁶² *Горинь Г.* Громада. Громадський побут / Ганна Горинь // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. / гол. ред. С. Павлюк. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2006. – Т. II : Етнологія та мистецтвознавство. – С. 409–432.

⁶³ *Кожоляно Г. К.* Народознавство Буковини. Громадський і сімейний побут : навч. посібник / Георгій Кожоляно – Чернівці : Рута, 1998. – С. 25–37.

⁶⁴ *Макарчук С.* Громада і громадський побут / С. Макарчук // Етнографія України : навч. посібник / за ред. С. А. Макарчука. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів : Світ, 2004. – С. 328–344; *Макарчук С.* Звичаєве право / Степан Макарчук // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. / гол. ред. С. Павлюк. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2006. – Т. II : Етнологія та мистецтвознавство. – С. 385–408.

⁶⁵ *Турчак О.* Правове поле сільських війтів Галичини за громадським законом 1866 року (На матеріалах Лемківщини) / Олександр Турчак // *Етнічна культура українців* / за ред. М. Глушка. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – С. 229–234.